

Kari Alenius

Misinformaatio Saksan miehittämässä Virossa 1941–1944

Johdanto

Tässä artikkelissa analysoidaan, millaista misinformaatiota Saksan miehittämässä Virossa levisi toisen maailmansodan aikana ja miksi misinformaatio oli juuri tietynlainen. Sotien ja muiden kriisitilanteiden aikana on erityisen suotuisat olosuhteet väärin tietojen ja huhujen synnylle ja nopealle leviämiselle. Etenkin sota-aikoina vapaata tiedonkulkua yleensä rajoitetaan, ja sodan osapuolet pyrkivät lyömään vastustajan myös viestinnän alalla. Kun silloin tavoitellaan omien näkökantojen välittämistä mahdollisimman tehokkaalla tavalla, turvaudutaan usein tarkoitukselliseen toden ja epätoden yhdistelemiseen omassa viestinnässä. Eri osapuolien jyrkästikin ristiriitaiset viestit ovat omiaan synnyttämään vastaanottajissa hämmennystä. Sotien ja muiden kriisien yhteydessä ihmisillä on lisäksi tavallista kiihkeämpi tarve saada selville, mitä heidän ympärillään tapahtuu ja mitä tulevaisuudessa on odotettavissa. Toisin sanoen ihmiset ovat pitkäaikaisessa informatiivisessa hälytystilassa. Vastaanottajille syntyvässä misinformaatioissa heijastuvat sellaisissa olosuhteissa toisaalta korostetun voimakkaat pelot ja uhkakuvat ja toisaalta korostetun vahvat toiveet pelastumisesta tai vähintään asioiden kääntymisestä positiiviseen suuntaan.

Valitun tutkimusnäkökulman tarkemman määrittelyn kannalta on tarpeellista selvittää lyhyesti aihepiiriin liittyvää käsitteistöä. Erityisesti on syytä huomata, mikä ero on misinformaatiolla ja disinformaatiolla, vaikka niitä saatetaan usein pitää synonyymeina kuvaamaan osittain tai kokonaan virheellistä informaatiota. Näiden kahden termin keskeinen ero on, että misinformaatio on tahattomasti syntynyt tai levitettyä väärää tietoa, kun taas disinformaatio on tarkoituksella levitettyä väärää tietoa.¹ Tässä artikkelissa keskitytään vain misinformaation ensiksi mainittuun puoleen eli siihen, millaista väärää tietoa näyttää muodostuneen vastaanottajien taholla. Kohteena ovat siis syntyneet, enemmän tai vähemmän virheelliset uskomukset ja käsitykset, joista osa on voinut myös liikkua yksilöitävissä olevina huhuina.

¹ Bernd Carsten Stahl, ”On the Difference or Equality of Information, Misinformation, and Disinformation: A Critical Research Perspective”. *Informing Science Journal*, Volume 9, 2006, 86; James H. Fetzer, ”Disinformation: The Use of False Information”. *Minds and Machines*, 14:2004, 231.

Vastaavasti tässä artikkelissa ei tutkita misinformaation levittämistä, eikä myöskään disinformaatiota. Näitä asioita huomioidaan vain välineellisesti – mahdollisina selitystekijöinä sille, miksi tietynlaisia misinformatiivisia uskomuksia ja käsityksiä lähdeaineiston perusteella vaikuttaa olleen virolaisen väestön ja toisaalta saksalaisen miehityshallinnon edustajien keskuudessa. Sikäli voidaan sivuuttaa myös se usein vaikeasti selvitettävissä oleva asia, onko jossain tietyssä tapauksessa kyseessä misinformaation vai disinformaation levittämisestä (tai mikä näiden kahden keskinäinen osuus on tietyssä viestintätilanteessa). Tahattoman ja/tai tahallisen virhetiedon levittäminen ovat periaatteellisesta kiinnostavuudestaan huolimatta teemoja, joihin ei ole tämän artikkelin puitteissa tilaa syventyä, vaan ne olisivat erillisen tutkimuksen aihe.

Tutkimus perustuu Virossa sodan aikana toimineen Saksan turvallisuuspoliisin (*Sicherheitsdienst und Sicherheitspolizei, SD-SiPo*) aineistoihin. Turvallisuuspoliisilla oli koko maan kattava tiheä tiedusteluverkosto, jonka keskeisimpiä tehtäviä oli seurata väestön mielialoja.² Tiedusteluasiamiesten tehtävänä oli kerätä tietoa mahdollisimman huomaamattomasti ja laajasti kaikkien väestöryhmien keskuudesta, ja lisäksi ehdoton käsky oli toimittaa näin kootut paikalliset mielialaraportit³ eteenpäin turvallisuuspoliisin johdolle muuttamattomana, sensuroimatta tai liioittelematta.⁴ Mielialaraporttien kautta on siten mahdollista saada varsin hyvä kuva siitä, millaisia huhuja ja vääriä tietoja kulloinkin oli liikkeellä. Mielialaraporttien varsinainen tarkoitus ei ollut seurata saksalaisen miehityshallinnon toimijoiden mielialoja, mutta SD-SiPo:n aineisto sisältää myös kokoavia analyyseja ja muuta materiaalia, joiden kautta on mahdollista hahmottaa myös saksalaisten keskuudessa esiintyneitä misinformatiivisia uskomuksia ja käsityksiä.

Saksan miehityskaudesta (1941–1944) Virossa on olemassa jonkin verran tutkimusta, joka kuitenkin painottuu yleisiin poliittisiin, taloudellisiin, hallinnollisiin ja sotilaallisiin kysymyksiin. Misinformaatio tulee maininnanomaisesti esille aikaisemmissa tutkimuksissa, mutta siihen keskittyvää tutkimusta ei ole tehty tätä ennen. Lähimmäksi tämän artikkelin tematiikkaa tulevat Argo Kuusikin artikkeli mielialojen yleisestä kehityksestä Virossa 1941–1944 sekä Kristo Nurmisen ja Triin Tarkin pro gradu -tutkielmat ja Kari Aleniuksen artikkeli Saksan miehityshallinnon Virossa

² Argo Kuusik, ”Security Police and SD in Estonia in 1941–1944”. *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle. Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, Tallinn 2006, 587.

³ Suurin osa säilyneistä mielialaraporteista (kuukausi- ja vuosiraportit) on koottu painettuun lähdejulkaisuun: Tiit Noormets (koost.), *Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944. Eesti üldine olukord ja rahva meeololu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis*. Riigiarhiiv, Tallinn 2003 [alaviitteissä jatkossa EJA].

⁴ Kiertokirje Poliittisen poliisin asiamiehille Narvan alueella, 23.12.1941, Eesti Rahvusarhiiv [Viron Kansallisarkisto, alaviitteissä jatkossa ERA], R-59-1-84, l. 265; Poliittisen poliisin päällikön kiertokirje, 28.2.1942, ERA R-64-1-39, l. 1; SD-SiPo:n päällikön kiertokirje, 12.6.1942, ERA R-64-1-8, l. 32.

harjoittamasta propagandatyöstä.⁵ Näissäkään ei varsinaisesti analysoida, millaisia vääriä käsityksiä ja huhuja Virossa oli, mutta mainitut tutkimukset kuitenkin muutamien kohdin soveltuvat vertailuaineistoksi.

Kun analysoidaan, millaisia misinformatiivisia uskomuksia ja käsityksiä Virossa oli Saksan miehityskaudella, tuloksia on käytännöllisintä tarkastella temaattisesti. Lähdeaineisto antaa mahdollisuuden erottaa neljä laajaa näkökulmaa tai teemaa: Saksan miehityshallinnon näkemykset Virosta ja virolaisista, virolaisten näkemykset Saksasta ja saksalaisista, virolaisten näkemykset itsestään, ja virolaisten näkemykset muista, käynnissä olleen sodan kannalta relevanteimmista maista. Tämän artikkelin rakenne noudattelee edellä mainittua tematiikkaa. Kronologia huomioidaan kunkin näkökulman kohdalla erikseen, koska maailmansodan kulku vaikutti niihin eri tavoin. Jotkin misinformatiivisten uskomusten ja käsitysten elementit siis muuttuivat enemmän kuin toiset. Kyseisten laajojen teemojen lisäksi Virossa oli liikkeellä paljon erilaisia yksittäisiin, paikallisiin tapahtumiin liittyneitä huhuja ja vääriä tietoja. Niiden luokittelu vaatisi jälleen kuitenkin erillisen tutkimuksen. Tässä artikkelissa analyysi rajoittuu yllä mainittuihin laajoihin teemoihin, jotka olivat esillä koko miehityskauden ajan ja joilla oli pitkäkestoista, eri elämäniloille ulottunutta vaikutusta koko Viron alueella.

Ennen siirtymistä varsinaiseen analyysiin on tarpeen vielä esittää tiivistetysti vuosien 1941–1944 tämän aihepiirin kannalta keskeisimmät kehityskulut Virossa. Saksa hyökkäsi Neuvostoliittoon kesäkuun lopulla 1941, ja jo heinäkuun alkupäivinä taistelut ulottuivat Viron alueelle saakka. Saksa valloitti Viron manneralueen elokuun loppuun mennessä ja viimeiset Viron rannikkoalueen saaret syksyn kuluessa. Sen jälkeen rintamalinja siirtyi Viron itäpuolelle runsaan kahden vuoden ajaksi, tammikuuhun 1944 asti. Virolaisille Saksan joukkojen saapuminen merkitsi yhden miehittäjän vaihtumista toiseksi. Neuvostoliitto oli miehittänyt Viron kesällä 1940 ja oli ehtinyt seuraavan vuoden kuluessa käytännössä sosialisoida maan talouselämän ja surmata tai vangita tuhansia henkilöitä, jotka olivat muodostaneet pääosan itsenäisen Viron johtavasta eliitistä. On siksi ymmärrettävää, että kun Saksan joukot kesällä 1941 pakottivat neuvostoarmeijan vetäytymään Virosta, Virossa syntyi paljolti spon-

⁵ Argo Kuusik, "Public Sentiments during the Period of German Occupation". *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle. Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, Tallinn 2006; Kristo Nurmis, *Das feine geschliffene Glas: Saksa okupatsioon aegne propaganda organisatsioon Eestis 1941–1944* (julkaisematon magistritöö). Tartu Ülikool, Tartu 2011; Triin Tark, *Eesti elanikkonna reaktsioonid Saksa propagandale 1941–1944* (julkaisematon magistritöö). Tartu Ülikool, Tartu 2013; Kari Alenius, "The Reception of German War Propaganda in Estonia, 1941–1944". *The Second World War and the Baltic States*. Ed. by Kaarel Piirimäe, James S. Corum, Olaf Mertelsmann. Tartu Historical Studies 4. Peter Lang, Frankfurt am Main 2014.

taani ja osin myös Saksan tukema aseellinen vastarintaliike, joka auttoi Saksaa sen taistelussa yhteistä vihollista vastaan.⁶

Saksan salaiset, pitemmän aikavälin tavoitteet Virossa olivat kuitenkin toisenlaiset kuin Virossa aluksi toivottiin. Saksa tavoitteli Viron alueen pysyvää liittämistä osaksi Suur-Saksan valtakuntaa ja myös Viron väestön saksalaistamista. Ensimmäinen askel oli saksalaisen miehityshallinnon perustaminen Viroon joulukuussa 1941. Virosta tuli virallisesti Viron pääkomissariaatti (*Generalkommissariat Estland*), joka yhdessä Latvian, Liettuan ja Valko-Venäjän pääkomissariaattien kanssa muodosti Ostlandin valtakunnankomissariaatin (*Reichskommissariat Ostland*). Ostlandin hallinnollisena keskuksena toimi Riika, ja sen alaisen Viron pääkomissaarin toimipiste sijaitsi Tallinnassa. Hallinnon keskeiset osat saivat muotonsa alkuvuonna 1942, ja sen jälkeen hallinnon rakenne pysyi ytimeltään muuttumattomana Saksan miehityskauden päättymiseen asti syksyllä 1944.⁷

Historian traumojen ja itsenäisen Viron saavutusten aliarviointia: saksalaisten virhekäsitykset Virosta ja virolaisista

SD-SiPo:n tehtävänä oli virolaisten mielialojen tarkkailu, mutta mielialaraportit epäsuorasti heijastivat myös sitä, millaisia käsityksiä Saksan miehityshallinnolla oli Virosta ja virolaisista. Saksalaisten toiminta Virossa herätti virolaisissa reaktioita, jotka näkyivät erilaisten teemojen nousuna keskusteluun suuren yleisön joukossa ja siinä, missä sävyssä virolaiset suhtautuivat kyseisiin asioihin. Virolaisten reaktiot tietysti kertovat suoraan vain siitä, miten virolaiset kokivat saksalaisten toiminnan, eivät toiminnasta itsestään. Samalla tavalla saksalaisten todelliset asenteet virolaisia kohtaan eivät välttämättä korreloineet sen kanssa, millaisiksi virolaiset tulkitsivat saksalaisten asenteet. On kuitenkin mahdollista tehdä suuntaa antavia johtopäätöksiä. Lisäksi SD-SiPo:n Viron vastuualueen johto, erityisesti sen päällikkö Dr. Martin Sandberger, analysoi kokoavissa raporteissa miehityshallinnon toimintaa ja itsekriittisesti tunnisti sieltä joitain saksalaisten tekemiä virhearviointeja.

Saksan miehityshallinnon piirissä vallinneet virheelliset käsitykset voidaan jakaa kolmeen pääteemaan: virolaisten näkemykset saksalais-virolaisista suhteista käynnissä olleen maailmansodan aikana, virolaisten perinteinen suhtautuminen saksalai-

⁶ Alvin Isberg, *Zu den Bedingungen des Befreiers: Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland 1941 bis 1944*. Almqvist & Wiksell, Stockholm 1992, 29–32; Toivo U. Raun, *Estonia and the Estonians*. Updated second edition. Hoover Institution Press, Stanford 2001, 157–158.

⁷ Alexander Dallin, *German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies*. Second edition. Macmillan press, Houndmills 1988, 85–97; Seppo Myllyniemi, *Die Neuordnung der baltischen Länder. Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1973, 72–74.

siin sekä misinformaatio Viron itsenäisyyden ajan yhteiskunnallisista olosuhteista. Puutteellinen tai virheellinen tieto näistä asioista oli osaltaan johtamassa ristiriitoinhin Saksan miehityshallinnon ja virolaisten välillä. Ristiriitoja syntyi myös Saksan valtiojohdon ja idässä valloitetujen alueiden miehityshallinnon piirissä vallinneesta dogmaattisesta ideologisesta ajattelutavasta, joka määrittä suuntaviivat kaikkien miehitettyjen alueiden kohtelemiselle.⁸ Usein ei ole mahdollista osoittaa, missä määrin toimintaan vaikuttavat virheelliset tiedot ja missä määrin oikean, saatavilla olleen tiedon sivuuttaminen. Sama luonnollisesti koskee myös virolaisille syntyneitä käsitteitä ja heidän niiden pohjalta tekemiään ratkaisuja.

Joka tapauksessa näyttää siltä, että Saksan miehityshallinto ensinnäkin pitkään yliarvioi virolaisten kiitollisuuden siitä, että Saksa oli vapauttanut virolaiset neuvostomiehityksestä. Kuten myös aiempi tutkimus on osoittanut, virolaiset nimenomaan kokivat tulleen vapautetuiksi, toivottivat Saksan joukot tervetulleiksi ja halusivat tehdä heidän kanssaan yhteistyötä. Suhtautuminen tosin muuttui melko pian, kun Saksan miehityshallinto ei vastannut virolaisten toiveisiin Viron itsenäisyyden palauttamisesta.⁹ Mielialaraporttien perusteella virolaiset kuitenkin vielä vuoden 1941 syksyllä varsin yleisesti hyväksyivät Saksan miehityshallinnon ja odottivat kärsivällisesti siviilihallintoon palaamista ja olojen normalisoitumista sen verran kuin sodan kestäessä oli mahdollista.¹⁰

Kesään 1942 tilanne oli jo muuttunut. Siirtyminen siviilihallintoon joulukuussa 1941 ei ollut tuonut virolaisille mahdollisuutta osallistua Viron asioita koskevaan päätöksentekoon tasavertaisesti saksalaisten rinnalla, eikä Saksa ollut antanut mitään lupauksia Viron itsenäisyyden palauttamisesta. SiPo-SD:n päällikkö Sandberger totesi vuosiraportissaan kesäkuussa 1942, että miehityshallinto ei ollut onnistunut luomaan virolaisille tunnetta siitä, että heitä kohdeltiin tasa-arvoisesti ja reilusti.¹¹ Vaikka Sandberger ja Viron pääkomissaari, kenraali (*SS-Obergruppenführer*) Karl-Siegmund Litzmann tunnistivat tilanteen, Saksan miehityspolitiikka ei olennaisesti muuttunut. Miehityshallinnon sisällä oli erimielisyyksiä siitä, miten valloitetuja alueita olisi pitänyt kohdella. Viron alueen toimijat joutuivat tässä asiassa noudattamaan Ostlandin johdon ja Saksan valtiojohdon vastaavien päättäjien linjauksia, joissa korostettiin Saksan suvereenia päätösvaltaa ja miehitettyjen alueiden väestön velvollisuutta ehdottomaan kuuliaisuuteen.¹² Sen mukaisesti esimerkiksi virolaisten olisi pitänyt olla jatkuvasti kiitollisia siitä, että Saksa oli vapauttanut heidät bolševismin ikeestä ja olla vaatimatta mitään muuta.

⁸ Saksan politiikka valloitetuilla alueilla yleensä, katso esim. Dallin 1988, 182–198.

⁹ Isberg 1992, 44–47; Myllyniemi 1973, 134–141; Sandra Maasalu, ”Saksa sõjavägi Eestis teise maailmasõja ajal”, *Akadeemia* 23 (2011), 771–774.

¹⁰ Mielialaraportit Narvan alueelta, lokakuu – joulukuu 1941, ERA R-59-1-84, I. 73, 115, 122, 178, 231.

¹¹ SiPo-SD:n päällikön vuosiraportti (heinäkuu 1941 – kesäkuu 1942), EJA, 29.

¹² Myllyniemi 1973, 213–214, 255–259.

Edellä oleva on tyyppiesimerkki siitä, miten tiedon valikoiminen omien uskomusten ohjaamana johtaa helposti väärin käsitysten syntymiseen.¹³ Saksan miehityshallinnon suurista linjoista päättäneet mahdollisesti vakuutuivat virolaisten kesällä ja syksyllä 1941 Saksaa kohtaan osoittamasta kiitollisuudesta ja olettivat sen olevan pysyvämpää ja merkittävämpää kuin se myöhemmin oli. Siltä osin kyse oli varsinaisesta misinformatiivisesta asenteesta. Uskomusta epäilemättä vahvisti, että virolaisten kiitollisuus vahvisti Saksan päättäjien myönteistä omakuvaa. Lisäksi kansallissosialistisen rotuhierarkian ja imperialistisen ajattelutavan mukaisesti virolaisten lähtökohtaisesti myös *täytyi* olla kiitollisia heitä kaikin tavoin korkeatasoisemmalle ja voimakkaammalle Saksan kansakunnalle, joka oli vapauttanut virolaiset näiden perivihollisen kynsistä. Olipa näiden tekijöiden keskinäinen painoarvo mikä tahansa, Saksan miehityshallinto kokonaisuudessaan vaikuttaa yliarvioineen virolaisten kiitollisuuden Saksaa kohtaan ja epäonnistui virolaisten vilpittömän yhteistyöhalun ja myönteisen Saksa-kuvan ylläpitämisessä vuoden 1941 jälkeen¹⁴.

Saksan miehityshallinnon osin virheelliset käsitykset virolaisten yleisestä suhtautumisesta Saksaan ja saksalaisiin todennäköisesti juonsivat juurensa samasta aateperinnöstä. Saksalaisille tuli yllätyksenä, että virolaiset eivät antaneet paljoakaan painoarvoa saksalaiselle kulttuurille tai kunnioittaneet saksalaisia sen takia, että nämä edustivat poliittisesti ja taloudellisesti dynaamista suurvaltaa. Mielialaraporttien perusteella virolaiset arvostivat vain tavallisia saksalaisia sotilaita, jotka käyttäytyivät kontakteissaan virolaisten kanssa pääosin hyvin ja jotka olivat vaarantaneet henkensä ja terveytensä karkottaessaan neuvostojoukot Virosta.¹⁵ Miehityshallinnon siviilivirkailijoihin virolaiset sen sijaan suhtautuivat varsin kriittisesti. Mitä pitemmälle aika kului ja mitä enemmän virolaisten keskuudessa kiersi ilmeisen todenmukaisia kertomuksia siviilivirkailijoiden työkeästä käytöksestä, ahneudesta ja virka-aseman väärinkäytöksistä, sitä enemmän virolaiset näyttävät mielessään yleistäneen sen koskemaan Saksaa ja saksalaisia ylipäätään.¹⁶

E erityisen selvästi Saksan miehityshallinto näyttää aliarvioineen virolaisten epäluuloja baltiansaksalaisia kohtaan. Baltiansaksalainen yläluokka oli pitänyt Virossa kaikkien elämänsäalojen korkeinta valtaa käsissään 1200-luvulta 1900-luvun taittee-

¹³ Tiedon valikoinnista, katso esim. Olavi K. Fält, "Introduction". Kari Alenius, Olavi K. Fält and Seija Jalagin (eds.), *Looking at the Other: Historical Study of Images in Theory and Practice*. Oulun yliopisto, Oulu 2002, 8; Garth S. Jowett and Victoria O'Donnell, *Propaganda and Persuasion*. Sage, Thousand Oaks 2011, 33–38.

¹⁴ Kuukausiraportit Viron eri alueilta, joulukuu 1942 – joulukuu 1943, EJA, 239–244, 263–265, 274, 279–282; SiPo:n Viron-osaston päällikön raportti, kesäkuu 1944, EJA, 289–295.

¹⁵ Viikkoraportit Narvan alueelta, lokakuu – joulukuu 1941, ERA R-59-1-84, I. 1, 19-20, 26-8, 50-3, 115, 121, 123, 156, 214, 217, 289, 301; Kuukausiraportit Viron eri alueilta, heinäkuu 1942 – lokakuu 1942, EJA, 95, 126, 183.

¹⁶ Kuukausiraportit Viron eri alueilta, heinäkuu – lokakuu 1942, EJA, 149, 157, 174, 184; Kuukausiraportit Viron eri alueilta, lokakuu 1942 – joulukuu 1943, EJA, 199–202, 237–238, 246, 269–270.

seen asti, ja virolaisessa kansanperinteessä tai kollektiivisessa muistissa kyseinen 700 vuoden saksalaisvallan kausi näyttäytyi hyvin negatiivisessa valossa, sortokautena, jolloin etnisiltä virolaisilta oli viety heille alueen alkuperäisinä asukkaina kuuluvat oikeudet. Viron itsenäisyyden aikana baltiansaksalaiset menettivät johtoasemansa, ja vuosina 1939–1940 lähes kaikki baltiansaksalaiset muuttivat Hitlerin kutsusta Saksaan.¹⁷ Kovin moni ei palannut sodan aikana Vieroon, mutta muutamat harvatkin tapaukset herättivät virolaisten keskuudessa pelkoa entisen “sortajaryhmän” paluusta vallankäyttäjiksi. Turvallisuuspoliisin sisäisistä selonteista käy ilmi, että miehityshallinto oli ollut tietämätön siitä, kuinka kielteisesti virolaiset suhtautuivat baltiansaksalaisiin ja miten virolaisten asenne heijastui lähtökohtaisena, herkästi heräävänä epäluulona myös muita saksalaisia kohtaan.¹⁸

Miehityshallinnon virheelliset käsitykset Viron itsenäisyyden ajan olosuhteista heijastuivat suoraan Saksan propagandakampanjoiden suurempina ja pienempinä epäonnistumisina. Poliittisten olojen osalta keskeisin virhekäsitys liittyi siihen, miten virolaiset näkivät presidentti Konstantin Pätsin autoritaarisen hallinnon kauden. Saksa pyrki oikeuttamaan oman valta-asemansa Virossa viestittämällä virolaisille, että Pätsin hallinto oli ollut diktatorinen ja kyvytön puolustamaan Viron itsenäisyyttä. Kun virolaiset olivat kuitenkin ehtineet kokea sen jälkeen neuvostomiehityksen ja saksalaismiehityksen, itsenäisyyden ajan autoritaarinen hallinto ei enää siinä vertailussa tuntunut erityisen ongelmalliselta. Mielialaraporttien todistuksen mukaan virolaiset myös vierittivät vastuun itsenäisyyden menetyksestä aggressiivisille suurvalloille, eivät oman maan valtiojohdolle, joten Saksan propaganda ei saavuttanut näiltä osin vastakaikua.¹⁹

Sen myönteisempää vastaanottoa virolaisten puolelta ei saavuttanut myöskään saksalainen propaganda, jossa luvattiin virolaisille taloudellista hyvinvointia osana Suur-Saksan valtakuntaa voitetun sodan jälkeen. Se, mitä luvattiin, ei välttämättä vastannut edes sitä, mihin Virossa oli itsenäisyyden aikana jo totuttu. Tämäkin virhe todettiin jälkikäteen SD-SiPo:n sisäisissä raporteissa, mielialaraporttien ohessa.²⁰ On mahdollista, että miehityshallinnon virhekäsitys perustui vanhentuneisiin tai muuten virheellisiin tietoihin Viron talouselämästä ja elintasosta ennen sotaa. Toinen mahdollinen selitystekijä on, että propagandaa, joka oli suunnattu Neuvostoliitolta valloitetuille alueille ylipäätään, ei sopeutettu riittävästi vaihteleviin paikallisiin olosuh-

¹⁷ Andres Kasekamp, *Baltian historia*. Vastapaino, Tampere 2013, 104, 146–147, 178.

¹⁸ Kuukausiraportit Viron eri alueilta, syyskuu 1942 – joulukuu 1943, EJA, 166–167, 173, 252–253, 258–259, 262–266, 272–274, 279–282; Sipo-SD:n päällikön vuosiraportti (heinäkuu 1941 – kesäkuu 1942), EJA, 87–90.

¹⁹ Sipo-SD:n päällikön vuosiraportti (heinäkuu 1941 – kesäkuu 1942), EJA, 24, 44–46, 49–54; Kuukausiraportit Viron eri alueilta, joulukuu 1942–joulukuu 1943, EJA, 278–281, 284–286.

²⁰ Sipo-SD:n päällikön vuosiraportti (heinäkuu 1941 – kesäkuu 1942), EJA, 28; Kuukausiraportit Viron eri alueilta, lokakuu 1942–joulukuu 1943, EJA, 199, 215–216, 221–222, 246–249, 268–274.

teisiin. Se, mikä vaikkapa valkovenäläisestä näkökulmasta oli lupaus paremmasta taloudellisesta tulevaisuudesta, ei välttämättä näyttänyt siltä Ostlandin toisella puolella Virossa.

Miehityshallinnon piirissä oli edellisten elämäntapojen tapaan vääriä käsityksiä myös virolaisten koulutustasosta ja mentaliteetista. Mielialaraportit paljastivat, että useissa tapauksissa virolaiset kokivat saksalaisen propagandan heidän tietotasoaan ja käsityskykyään vähätteleväksi. Propaganda oli toisin sanoen liian läpinäkyvää ja alleviivaavaa, eikä siinä ymmärretty virolaisten kokemusmaailmaa ja arvoja. Selkeimpiin esimerkkeihin kuului Hitlerin esittäminen ”pelastajana”. Tässä asiassa käytettiin täsmälleen samoja propagandajulisteita kaikkialla Neuvostoliitolla vallatuilla alueilla, ja ainoastaan teksti käännettiin mekaanisesti eri kielille. Virossa valittiin pelastajaa tarkoittavaksi termiksi ”päästjä”, joka hämmensi virolaisia, koska se loi assosiaation Jeesukseen eli pelastajaan kristillisessä mielessä. Lisäksi virolaiseen mentaliteettiin ei sopinut yhden henkilön esittäminen ylivertaisena ihmeidentekijänä, vielä vähemmän siksi, että he olivat edeltäneen neuvostomiehityksen aikana nähneet Stalinin esitettävän lähes identtisellä tavalla.²¹ Hitler-propagandan rakentuminen virheellisten tietojen ja oletusten pohjalta johti siihen, että lopputulos oli täsmälleen päinvastainen kuin oli tarkoitettu: se herätti virolaisissa negatiivisia tunteita ja rinnasti Saksan miehityshallinnon Neuvostoliiton miehityshallintoon, jolta Hitlerin olisi pitänyt virolaiset pelastaa.

“Aseveljeys on saanut Saksan arvostamaan Viroa tasavertaisena kumppanina”: virolaisten misinformaatio Saksasta ja saksalaisista

Virolaisten käsitys Saksasta ja saksalaisista liittyi hyvin läheisesti siihen, millaiseksi virolaiset näkivät oman roolinsa käynnissä olleessa sodassa yhteistyössä Saksan kanssa. Koska virolaisten keskuudessa kesällä 1941 syntynyt, spontaani ja saksalaisten tukema vastarintaliike Neuvostoliiton miehityshallintoa vastaan oli ollut laajamittaista, virolaiset tulkitsivat, että yhteinen taistelu bolševismia vastaan oli luonut virolaisille tasavertaisen aseman Saksan rinnalla. Sipo-SD:n raporttien perusteella vaikuttaa siltä, että tulkinta oli laajalle levinnyt.²² Oman roolin näkeminen merkittävänä epäilemättä palveli virolaisten tarvetta nähdä oma identiteettiryhmänsä myönteisessä valossa ja tuntea olevansa kyvykkäitä vaikuttamaan omaan kohtaloonsa.²³

²¹ Sipo-SD:n päällikön vuosiraportti (heinäkuu 1941 – kesäkuu 1942), EJA, 28. Hitleriin liittyvä propaganda, katso myös Nurmis 2011, 48–49; Tark 2013, 29–31.

²² Sipo-SD:n päällikön vuosiraportti (heinäkuu 1941 – kesäkuu 1942), EJA, 29.

²³ Neal J. Roesch & Kathleen D. Vohs, ”Hindsight Bias”. *Perspectives on Psychological Science*. Vol. 5 (2012), Issue 5, 411–426; Mark V. Pezzo & Stephanie P. Pezzo, ”Making Sense of Failure: A Motivated Model of Hindsight Bias”. *Social Cognition*. Vol. 25 (2007), Issue 1, Special Issue: The Hindsight Bias, 147–164.

Lisäksi vaikeuksien voittaminen yhdessä on tehokkaimpia tapoja synnyttää solidaarisuuden ja tasa-arvon tunnetta ihmisryhmien välille.²⁴ Saksan valtiojohdon ja miehityshallinnon näkökulmasta kesän 1941 tapahtumat eivät olleet tässä mielessä kovin merkittäviä, mutta virolaisten mielestä tilanne selvästikin oli toinen. Misinformaation alueelle tulkinta siirtyi siltä osin, että virolaiset olettivat saksalaisten näkevän asian samalla tavalla. Saksan miehityshallinnon näkökulmasta virolaiset eivät kuitenkaan olleet tasavertaisia aseveljiä ja neuvottelukumppaneita, vaan alaisia, joiden oli palveltava Saksan lyhyen ja pitemmän aikavälin päämääriä²⁵.

Virolaiset tukivat myös kesän 1941 jälkeen Saksan taistelua Neuvostoliittoa vastaan suhteellisesti enemmän kuin esimerkiksi latvialaiset ja liettualaiset. Se näkyi muun muassa hyvinä tuloksina kampanjoissa, joissa kerättiin erilaisia tavaroita ja raaka-aineita Saksan asevoimien ja sotateollisuuden käyttöön. Virolaiset vaikuttavat siten ottaneen vakavasti Saksan valtiojohdon julkisesti ilmoittaman periaatteen, jonka mukaan jokaisella kansalla olisi sen mukainen osuus voitosta kuin mikä heidän panoksensa voiton hyväksi olisi.²⁶ Koska sota päättyi Saksan tappioon, on vain arvailujen varassa, missä määrin kyseistä linjausta olisi toteutettu. Kuten edellä on todettu, Saksan pitkän aikavälin salaisena tavoitteena oli joka tapauksessa Viron alueen saksalaistaminen, joten virolaisten uskoa Saksan yleisen tason lupauksiin yhteistyön ja sotaponnisteluiden palkitsemisesta voidaan pitää pääosin misinformatiivisena käsityksenä.

Usko siihen, että saksalaiset arvostivat virolaisia ja pitivät heitä tasa-arvoisina kansasotijoina, näkyi sodan aikana ajoittain mutta laajalti levinneinä huhuina siitä, että Saksa oli aikeissa palauttaa Viron itsenäisyyden. Tällaisia huhuja oli liikkeellä erityisesti helmikuussa 1942 ennen Viron itsenäisyyspäivää (24.2.). Edeltävien viikkojen aikana Virossa oli siirrytty sotilashallinnosta siviilihallintoon, jonka palvelukseen oli rekrytoitu saksalaisten rinnalle virolaisia. Todennäköisesti monet virolaiset tulkitsivat sen esivalmisteluina Viron itsenäisyyden palauttamiseen Saksan jonkinlaisen suojelun alaisena. Samanlaisia huhuja oli runsaasti liikkeellä myös helmikuussa 1943, jolloin virolaiset uskoivat, että ellei täyttää itsenäisyyttä palautettaisi, niin ainakin Viro saisi todellisen itsehallinnon Saksan alaisuudessa.²⁷ Saksan valtiojohdon ja Ostlandin miehityshallinnon johdon keskeiset päättäjät eivät kuitenkaan tehneet mitään toimenpiteitä virolaisten toivomaan suuntaan. Kun Saksa ei ollut viestinnässään luvannut itsenäisyyden palauttamista eikä mittavaa, todellista itsehallintoa, niin

²⁴ Michael Argyle, *The Social Psychology of Everyday Life*. Routledge, London 1992, 38–55; Kenneth J. Gergen & Mary M. Gergen, *Social Psychology*. Springer Verlag, New York 1986, 310–313.

²⁵ Ostlandin johdon näkemyksistä tarkemmin, katso Isberg 1992, 80–84, 102–103, 128.

²⁶ Sipo-SD:n päällikön vuosiraportti (heinäkuu 1941 – kesäkuu 1942), EJA, 22, 27. Katso myös Isberg 1992, 45.

²⁷ Kuukausiraportit Viron eri alueilta, helmikuu 1943, EJA, 267–268. Katso myös Kuusik 2006, 614.

virolaisten uskomusten on täytynyt perustua vain heidän omiin toiveisiinsa siitä, mitä *pitäisi* tapahtua.

Vaikka huhut osoittautuivat vääriksi ja virolaiset joutuivat pettymään toiveissaan, niin on sinänsä totta, että Saksan valtiojohdon ja miehityshallinnon sisällä oli näkemyseroja. Erityisesti Viron pääkomissaari, kenraali Litzmann osoitti julkisissa esiintymisissään pitkälle menevää sympatiaa virolaisia kohtaan. Litzmann kannatti jonkinasteisen itsehallinnon myöntämistä Virolle, joskaan hän ei suorasanaisesti tuonut sitä ajatusta esiin julkisesti. Kommunikaatiossaan Ostlandin korkeimman johdon ja Saksan valtiojohdon kanssa Litzmann kuitenkin joutui kyseisen asian takia konfliktiin näiden korkeampien tahojen kanssa ja oli vaarassa joutua erotetuksi tehtävästään.²⁸ Kun kuulopuheet tästä levisivät Virossa, se nosti Litzmannin suosion huippulukemiin virolaisten keskuudessa. Virolaiset olivat suhtautuneet Litzmanniin jo aiemminkin vastavuoroisen arvostavasti ja hänen suosionsa pysyi korkealla lähes sodan loppuun asti. Virolaisten mielessä Litzmannista näyttää kehkeytyneen malliesimerkki siitä, millainen Saksan miehityshallinto voisi parhaimmillaan olla, elleivät miehityshallinnon epämääräiset “muut tahot Virossa, Ostlandissa tai Saksassa sotkisi asioita”.²⁹ On jälleen arvailujen varassa, kuinka oikea tai väärä virolaisten käsitys tältä osin oli, koska Litzmannilla ei ollut mahdollisuutta päättää Viron asioista yksin ja osoittaa, kuinka pitkälle hänen sympatiansa virolaisia ja heidän kansallisia tavoitteitaan kohtaan olisi kantanut.

Virolaisten käsitys siitä, että Saksa olisi pitänyt Viroa ainakin lähes tasa-arvoisena, ahkeruutensa ja sitoutuneisuutensa ansiosta arvostettuna kanssasotijana, koki merkittävän kolauksen lokakuussa 1942. Tapaus on kuvaava esimerkki myös siitä, miten jopa yksittäinen epäonnistunut ilmaus julkisuudessa saattaa viedä pohjan pitkäaikaiselta aiemmalta informaatiotyöltä ja mielipidevaikuttamiselta. Lokakuun alussa 1942 Hermann Göring väitti radiopuheessaan, että esimerkiksi länsiliittoutuneiden pommitukset eivät pystyisi koskaan heikentämään Saksan kansan hyvinvointia, koska vihollinen aiheuttaisi tätä kautta vain miehitettyjen alueiden asukkaiden toimeentulon heikkenemistä. Lisäksi Göring väitti, että säännöstellyt elintarvikekiintiöt miehityksellä alueilla oli tarkoitettu vain lisäannoksiksi, koska miehitettyjen alueiden väestö joka tapauksessa hankki mustan pörssin kautta pääosan kaikesta tarvitsemastaan.³⁰

Mielialaraportit osoittavat, että Göringin puhe herätti virolaisissa katkeruutta ja vihaa. Ensinnäkin virolaiset pitivät väitteitä mustan pörssin kaupan laajamittaisesta hyödyntämisestä virheellisenä ja loukkaavana. Vielä merkittävämpää oli, että virolaiset tulkitsivat Göringin nyt paljastaneen totuuden Saksan miehityspolitiikasta. Puheet “Uudesta Euroopasta” ja siitä, miten Saksan sotapommitelija tukemalla

²⁸ Myllyniemi 1973, 213–214, 255–259.

²⁹ Sipo-SD:n päällikön vuosiraportti (heinäkuu 1941 – kesäkuu 1942), EJA, 22; Kuukausiraportit Viron eri alueilta, heinäkuu 1942 – joulukuu 1942, EJA, 206–207, 221, 263.

³⁰ Kuukausiraportit Viron eri alueilta, lokakuu 1942 – joulukuu 1942, EJA, 184–185.

jokainen kansa voisi varmistaa itselleen myönteisen tulevaisuuden voitettun sodan jälkeen, näyttivät nyt menettäneen uskottavuutensa virolaisten silmissä. Virolaisten ja muiden, lojaalienkin kanssasotijoiden tarkoitus oli vain varmistaa Saksan hyvinvointi, tarvittaessa vaikka tinkimällä olennaisesti omasta hyvinvoinnista.³¹ Kaiken kaikkiaan Göringin puhe näyttää merkinneen tärkeintä yksittäistä käännekohtaa virolaisten Saksaan kohdistuneiden misinformatiivisten käsitysten muuttumisessa realistisempaan suuntaan.

Omien vaikutusmahdollisuuksien yliarviointia: virolaisten virhekäsitykset itsestään

Edellä analysoidut virolaisten osin virheelliset käsitykset heidän suhteestaan Saksaan ja saksalaisiin kytkeytyvät läheisesti virolaisten misinformatiivisiin käsityksiin omasta ryhmästään. Tässä artikkelissa ei luonnollisestikaan ole mahdollista käsitellä kattavasti sitä, millainen etnisten virolaisten kansallinen ryhmäidentiteetti oli toisen maailmansodan aikana. Valitun lähdeaineiston pohjalta on kuitenkin mahdollista tarkastella vielä täydentävistä näkökulmista virolaisten tulkintoja heidän omasta keskuudestaan nousseiden päättäjien roolista ja vaikutusmahdollisuuksista. Saksan miehityskauden aikainen misinformaatio voidaan jakaa tältä osin kahteen teemaan: Viron itsehallinto ja sen palveluksessa olleet henkilöt, sekä Viron itsenäisyyden ajan johtohahmojen oletettu toiminta sodan aikana.

Samalla kun Saksan miehityshallinto muuttui vuodenvaihteessa 1941–1942 sotilashallinnosta siviilihallinnoksi, sen yhteyteen perustettiin virolaisista yhteistyöhenkilöistä koottu paikallishallintoelin (*Estnische Selbstverwaltung / Eesti Omavalitsus*), Viron Itsehallinto. Vastaavat hallintoelimet muodostettiin Ostlandin muihin osiin eli Latviaan, Liettuaan ja Valko-Venäjälle. Vaikka nimellisesti kyse oli Viron Itsehallinnosta, mainittu yhteistyöelin oli tiukasti Saksan miehityshallinnon määräysvallan alainen. Kyse oli enemmän toimeenpanevasta apuorganisaatiosta kuin rinnakkaisesta hallinnosta, joka olisi neuvotellut Saksan miehityshallinnon kanssa ja osallistunut lähellekään tasavertaisena Viron kannalta merkittävien päätösten tekemiseen. Saksa varmisti Viron Itsehallinnon kuuliaisuuden torjumalla Viron itsenäisyyden ajan johtavien poliitikkojen ja viranomaisten – niiden harvojen, jotka olivat neuvostomiehityksen jäljiltä yhä elossa – pääsyn mukaan Itsehallintoon. Heidän sijastaan Saksa

³¹ Kuukausiraportit Viron eri alueilta, lokakuu 1942 – joulukuun 1942, EJA, 199–02, 237–238, 246, 269–270; SiPo:n päällikön raportti, kesäkuu 1944, EJA, 289–295.

asetti Itsehallinnon johtaville paikoille omia virolaisia luottohenkilöitään, jotka olivat virolaiselle suurelle yleisölle pääosin aiemmin tuntemattomia.³²

Viron Itsehallintoa kuitenkin esiteltiin suurelle yleisölle Saksan merkittävänä kädenojennuksena Viron suuntaan: ei tosin hallituksena, mutta hallintona, jolla oli todellista päätösvaltaa. Saksa pyrki sen kautta todistelemaan miehityshallintonsa myötämielisyyttä Viroa kohtaan ja sälyttämään julkisuudessa osavastuuta epämiellyttävistä päätöksistä virolaisille itselleen. Itsehallinnolla oli myös yleisinhimillistä tarvetta parantaa omaa auktoriteettiaan esiintymällä merkittävämpänä toimijana kuin se oli. Näiden tekijöiden vaikutuksesta oli varsin ymmärrettävää, että virolaisen suuren yleisön käsitys oli melko pitkään, vähintään syksyyn 1942 saakka sen mukainen. Viron Itsehallinto sai sen myötä kantaa virolaisten mielissä vastuun myös kaikista onnistumisista ja epäonnistumisista. Sodan olosuhteissa jälkimmäisiä oli paljon enemmän kuin edellisiä, koska riittävän elintarvikehuollon ja muiden tavallisten ihmisten kaipaamien hyödykkeiden ja palveluiden järjestäminen oli erittäin vaikeaa. Itsehallinnon toimivaltaa koskeneiden virheellisten lähtöoletusten seurauksena virolaiset tavalliset ihmiset olivat laajalti sitä mieltä, että Viron Itsehallinto oli tehnyt työnsä huonosti ja oli Saksan sijasta päävastuullinen virolaisten kokemasta puutteesta ja epämukavuudesta.³³

Vuoden 1943 kuluessa virolaiset näyttivät mielialaraporttien perusteella vähitellen tulleen siihen aiempaa vähemmän misinformatiiviseen johtopäätökseen, että Viron Itsehallinto oli olennaisilta osin vain Saksan miehityshallinnon apuorganisaatio. Sodan loppua kohti Saksa tulkittiin päävastuulliseksi virolaisten omassa maassaan havaitsemista epäkohdista, mutta mielialaraporttien perusteella se ei silti tarkoittanut Viron Itsehallinnon vapauttamista vastuusta. Suuren yleisön keskuudessa näyttää säilyneen hieman sisäisesti ristiriitainen uskomus siihen, että vaikka Viron Itsehallinnolle oli ilmeisesti annettu tehtäväksi vain toteuttaa Saksan miehityshallinnon määräyksiä, Itsehallinnon olisi pitänyt ottaa itsenäisempi rooli ja ajaa tehokkaammin Viron kansallisia etuja.³⁴ Voidaan sanoa, että suurella yleisöllä oli siltä osin edelleen jonkin verran virheellinen käsitys siitä, kuinka paljon Viron Itsehallinnon johtajilla oli mahdollisuus vaikuttaa Saksan miehityshallintoon joutumatta erotetuksi tehtävistään.

Viron itsenäisyyden ajan johtohenkilöiden oletettu toiminta sodan aikana edusti puhtaimmillaan kriisiaikojen huhuja, joissa heijastuvat ihmisten toiveet asioiden kääntymisestä parempaan suuntaan ja sodan päättämisestä onnelliseen lopputulok-

³² Isberg 1992, 21–28; Indrek Paavle, ”Estonian Self-Administration in 1941–1944”. Toomas Hiio et. al., ed., *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity*. Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, Tallinn, 2006, 539–541.

³³ Kuukausiraportit Viron eri alueilta, heinäkuu 1942 – lokakuu 1942, EJA, 95, 105–109, 124, 149, 175–176, 190. Katso myös Nurmis 2011, 27.

³⁴ Kuukausiraportit Viron eri alueilta, helmikuu 1943 – joulukuu 1943, EJA, 266–288.

seen. Presidentti Konstantin Pätsin autoritaarisen hallintokauden läheisin työtoveri oli ollut Viron asevoimien komentaja kenraali Johan Laidoner. Virolainen suuri yleisö oli kuullut huhuja siitä, että molemmat oli vangittu neuvostomiehityksen alkuvaiheissa kesällä 1940 ja kuljetettu Neuvostoliittoon. Virolaisten silmissä he näyttäytyivät siitä eteenpäin kansallisina marttyyreina. Se ei kuitenkaan estänyt kilpailevien huhujen leviämistä Virossa vuosina 1942–1944. Vaihtoehtoisten tarinoiden mukaan Päts ja Laidoner olivat joko organisoimassa virolaista armeijaa Neuvostoliitossa tai osallistumassa tärkeisiin maailmanpoliittisiin neuvotteluihin Isossa-Britanniassa.³⁵ Käytettävissä ollut lähdeaineisto ei anna mahdollisuutta pohtia sitä, missä määrin Neuvostoliiton, Ison-Britannian tai muiden maiden mahdollisesti levittämä disinformaatio on voinut vaikuttaa huhujen syntyyn.

Kaikille edellä mainituille versioille oli joka tapauksessa yhteistä se, että ihmiset toivoivat itsenäisyyden ajan arvostettujen johtohenkilöiden selvinneen elossa ja vapautuneen vankeudesta. Toisekseen toivottiin, että heillä oli mahdollisuus työskennellä Viron itsenäisyyden palauttamisen puolesta. Kolmanneksi toivottiin, että liittoutuneet, mukaan lukien Neuvostoliitto, pitivät Viron kohtaloa merkittävänä asiana ja olivat suojeita maan itsenäisyyden palauttamiseen. Nämä psykologisesti ymmärrettävät toiveet synnyttivät huhuja, joihin moni luultavasti halusi uskoa, koska se toi lohtua kurjaksi koettuun senhetkiseen elämään ja antoi toivoa paremmasta tulevaisuudesta. Huhut olivat tosin täysin perättömiä: sekä Päts että Laidoner viettivät loppuelämänsä vankeudessa vailla kontakteja toisiinsa tai ulkomaailmaan, puhumatkaakaan vaikutusmahdollisuuksista Viron kohtaloon³⁶.

“Suomi tai Iso-Britannia pelastaa Viron”: virolaisten virhekäsitykset muista maista

Virolaisten virheelliset käsitykset muista, sodan kehityksen kannalta relevanteilta tuntuneista maista liittyivät kiinteästi juuri edellä mainittuihin toiveisiin “pelastumisesta” ja Viron itsenäisyyden palauttamisesta. Virolaisten mielestä merkittävimpiä maita tästä näkökulmasta katsottuna olivat Iso-Britannia ja Suomi.

Vuosien 1941–1944 aikana virolaisten toiveet maailmansodan lopputuloksesta pysyivät suurin piirtein muuttumattomina. Hyvin suuri enemmistö virolaisista näyttää toivoneen, että Saksa löisi Neuvostoliiton, kukistaisi bolševismin ja estäisi Viron joutumisen uudelleen neuvostomiehityksen alaisuuteen. Lähes yhtä suuri osa virolaisista vaikuttaa kuitenkin samalla toivoneen, että kun Saksa olisi ensin poistanut idästä Viroon kohdistuneen uhan, länsiliittoutuneet sen jälkeen löisivät Saksan ja

³⁵ Kuukausiraportit Viron eri alueilta, syyskuu 1942 – joulukuu 1943, EJA, 166, 217, 231, 243, 262–264; SiPo:n päällikön raportti, kesäkuu 1944, 296.

³⁶ Konstantin Päts ja Johan Laidoner, katso vastaavilla hakusanoilla esim. *Eesti Entsüklopeedia*, www.entsyklopeedia.ee (luettu 1.11.2021).

mahdollistaisivat siten Viron täydellisen itsenäisyyden palauttamisen.³⁷ Toivottiin siis käytännössä ensimmäisen maailmansodan lopputilanteen toistumista, jolloin kumpikin Viron suvereniteetin kannalta vaarallinen valtio oli heikkouden tilassa ja kykenemätön estämään virolaisten kansallisia pyrkimyksiä.

Eniten toiveita virolaiset lähtökohtaisesti asettivat Isoon-Britanniaan, joka oli Euroopan johtava demokraattinen suurvalta ja ainoa läntisen Euroopan maa, joka pystyi edelleen sotilaallisesti vastustamaan Saksaa. Vuosien 1941–1942 tilanteessa virolaiset kuitenkin tulkitsivat Ison-Britannian kyvyn vaikuttaa Viron kohtaloon suhteellisen vähäiseksi, jolloin toinen vaihtoehto, Suomi, nousi esille. Sodan alkupuolella Virossa levisi huhuja siitä, että Viro voisi päästä tavalla tai toisella Suomen suojelukseen, olihan Suomi Saksan liittolainen ja oletettavasti pystyisi sopimaan asiasta vaarantamatta Saksan tärkeitä intressejä.³⁸

Huhujen taustalla oli sikäli todellisia tapahtumia, että Viro oli ollut kiinnostunut valtioliitosta Suomen kanssa jo maiden itsenäistymisvaiheessa 1917–1919, sekä liittosopimuksesta reunavaltioyhteistyön puitteissa erityisesti 1920-luvun alkuvuosina. Toinen maailmansota nosti asian uudelleen ajankohtaiseksi virolaisten mielissä. Presidentti Päts oli ottanut yhteyttä Suomen valtiojohtoon juuri ennen vangituksi tulemistaan kesällä 1940 ja ehdottanut Suomen ja Viron valtioliittoa, jotta Viro sen kautta voisi pelastua neuvostomiehitykseltä. Virolainen amiraali Johan Pitka lähetti käytännössä samansisältöisen ehdotuksen presidentti Rytille marraskuussa 1941. Suomen valtiojohdon suhtautuminen ehdotuksiin oli, kuten parikymmentä vuotta aiemmin, kielteinen, koska Suomi ei halunnut ottaa vastuuta Viron tulevaisuudesta. Asiaa käsiteltiin lyhyesti Suomen ja Saksan keskinäisessä kommunikaatiossa, mutta Viron suuntaan ei vastattu mitään.³⁹ Huhuissa esiintyneille toiveille siitä, että Viro voisi päästä Suomen suojelukseen, ei siten ollut mitään toteutumismahdollisuuksia.

Vihollismaiden radioasemien kuuntelu oli kiellettyä Saksan miehittämässä Virossa, mutta kieltoa rikottiin melko yleisesti. Pääasiassa BBC:n kautta virolaiset saivat Saksan tiedotuksen kanssa kilpaillutta tietoa myös liittoutuneiden välisistä neuvotteluista. Etenkin Teheranin konferenssin yhteydessä marras-joulukuussa 1943 Virossa levisi monenlaisia huhuja siitä, mitä Viron ja muiden Baltian maiden tulevaisuudesta oli päätetty. Yksi vahvoista huhuista oli, että Iso-Britannia oli painostanut Neuvostoliiton luopumaan Viron annektoinnista ja tyytymään vain syksyn 1939 kaltaisiin

³⁷ Viikkoraportit Narvan alueelta, lokakuu 1941 – joulukuun 1941, ERA R-59-1-84, l. 19, 26, 28, 50, 53, 72, 121, 156, 240, 289; Sipo-SD:n päällikön vuosiraportti (heinäkuu 1941 – kesäkuu 1942), EJA, 23; Kuukausiraportit Viron eri alueilta, tammikuu 1943 – lokakuu 1943, EJA, 266, 279–281.

³⁸ SiPo:n raportti, joulukuun 1941, ERA R-64-1-821, l. 4; Sipo-SD:n päällikön vuosiraportti (heinäkuu 1941 – kesäkuu 1942), EJA, 23.

³⁹ Heikki Roiko-Jokela, ”Reaalipoliittiset edut vaativat rannikkomme eteläpuolelle ystävällisen maan”. Baltia Suomen lähialuepolitiikassa 1918–1996”. *Virallista politiikkaa – epävirallista kanssakäymistä. Suomen ja Viron suhteiden käännekohtia 1860–1991*. Toim. Heikki Roiko-Jokela. Atena, Jyväskylä 1997, 68–73, 81.

tukikohtiin Viron alueella. Virolaisten usko siihen, että erityisesti Iso-Britannia ja muutkin länsiliittoutuneet olivat valmiita konkreettisiin toimenpiteisiin Baltian maiden itsenäisyyden palauttamiseksi, pysyi korkealla kesään 1944 asti ja näkyi sen sisältöisten huhujen jatkuvana kiertämisinä Virossa. Suomen välirikko USA:n kanssa kesäkuussa 1944 vähensi kuitenkin virolaisten toiveikkautta ja vei pohjaa optimistisilta huhuilta.⁴⁰

Periaatteessa voidaan nostaa esille vielä yksi maa, jolla oli olennaisen suuri vaikutusmahdollisuus Viron tulevaisuuteen: Neuvostoliitto. Mielialaraporttien ja miehityshallinnon muun säilyneen lähdeaineiston perusteella näyttää kuitenkin siltä, että Neuvostoliittoon liittyneitä virheellisiä tietoja tai huhuja oli Virossa hyvin vähän. Edellä on jo tuotu esiin, miten virolaisten suuri enemmistö suhtautui jyrkän kielteisesti Neuvostoliittoon ja sen edustamaan poliittiseen järjestelmään, ja tässä asiassa ei sodan tapahtunut muutoksia sodan kuluessa. Misinformaation alaan voidaan katsoa kuuluneiksi vain kesällä 1944 levinneet pelot ja huhut siitä, että uusi neuvostomiehitys voisi tarkoittaa tuhoa koko Viron kansalle.⁴¹ Nämä uhkakuvat saivat ilmeisesti voimaa Normandian maihinnoususta ja muista Saksan kannalta merkittävistä sotilaallisista takaiskuista, jotka murensivat virolaisten uskoa Saksan kykyyn vastustaa Viroon suuntautuvaa neuvostoinvaasiota.

On selvää, että Viron tuleva kohtalo kiinnosti virolaisia erittäin paljon, ja virolaisten keskuudessa levinneet huhut heijastivat toisaalta heidän parhaita toiveitaan, toisaalta heidän pahimpia pelkojaan. Ristiriitaisille huhuille antoi pohja-aineistoa fiktatiedon puute ja yhdeltä puolen Saksan, toiselta puolen erityisesti Ison-Britannian propaganda, joista kumpikin tarjosi vain propagandistisen osatotuuden asioista. Tilanteesta riippuen virolaiset olivat taipuvaisia uskomaan Saksan hyvántahtoisuuteen ja toisina hetkinä länsiliittoutuneiden vakuutuksiin siitä, että kaikille sodan aikana itsenäisyytensä menettäneille maille palautetaan valtiollinen itsenäisyys ja vapaus päättää omasta kohtalostaan niin ulko- kuin sisäpoliittisesti.⁴² Vaikka käytettävissä ollut lähdeaineisto ei kuvaa esimerkiksi Ison-Britannian Viroon suuntaaman sotapropagandan tarkkoja sisältöjä, voidaan pitää todennäköisenä, että vaikkapa BBC:n uutisissa on pyritty luomaan kuvaa länsiliittoutuneista pienten kansojen itsenäisyyden puolustajina. Tällaisessa sotivien osapuolien ristiriitaisessa dis/misinformaatioympäristössä väistämättä myös virolaisten käsitykset muiden maiden aikomuksista olivat monelta osin virheellisiä.

⁴⁰ Kuukausiraportit Viron eri alueilta, lokakuu 1942 – joulukuun 1943, EJA, 187, 215–219, 237–238, 245, 161–262, 277–284; SiPo:n päällikön raportti, kesäkuu 1944, 289–293.

⁴¹ SiPo:n päällikön raportti, kesäkuu 1944, 306–307.

⁴² Nurmis 2011, 131, 151; Tark 2012, 39–42.

Johtopäätöksiä

Saksan miehittämässä Virossa vuosina 1941–1944 eri väestöryhmien keskuudessa olleita, liikkuneita ja monien omaksumia virheellisiä tietoja ja huhuja on mahdollista selvittää Saksan Turvallisuuspoliisin osittain säilyneiden aineistojen pohjalta. Aiemmat tutkijat, jotka ovat keskittyneet sota-ajan propagandaan ja miehityshallinnon toimintaan, ovat vähäisessä määrin sivunneet aihetta, mutta perustutkimus asiasta on toistaiseksi puuttunut. Tässä artikkelissa esitetyt tulokset ovat nimenomaan viestinnän vastaanottajapuolen – syntyneiden virheellisten käsitysten – osalta lähes kokonaan uutta tietoa.

Viron misinformaatiokentältä on erotettavissa neljä laajaa teemaa, joilla oli jatkuva merkitystä virolaisille ja Virossa toimineille saksalaisille, ja jotka vaikuttivat olennaisesti myös heidän väliseensä kanssakäymiseen. Näkökulmittain ryhmiteltynä kyseiset teemat ovat 1) saksalaisten käsitykset Virosta ja virolaisista; 2) virolaisten käsitykset Saksasta ja saksalaisista; 3) virolaisten käsitykset itsestään, sekä 4) virolaisten käsitys muista maista, joilla virolaisten mielestä oli heille merkitystä.

Jos kiteytetään saksalaisten keskuudessa vallinneet virheelliset käsitykset, niin ne koskivat virolaisten oletettua suhtautumista Saksan miehityshallinnon oikeutukseen sekä tietämystä Viron itsenäisyyden ajan yhteiskunnallisista olosuhteista. Saksalaiset yliarvioivat virolaisten tunteman kiitollisuuden siitä, että Saksa oli vapauttanut Viron neuvostomiehityksen alaisuudesta. Miehityshallinto oletti virolaisten ymmärtävän, että Saksan valta-asema Virossa oli väistämätön ja että Viron täysi itsenäisyys ei enää tullut kysymykseen. Perustellessaan Saksan valta-aseman oikeutusta miehityshallinto ei myöskään perehtynyt riittävästi Viron itsenäisyyden ajan taloudellisiin ja poliittisiin oloihin ja virolaisten ajattelutapoihin. Näiden virheellisten tietojen pohjalta Saksan lupaukset paremmasta tulevaisuudesta eivät vakuuttaneet virolaista yleisöä, eikä Saksa onnistunut pitämään yllä virolaisten aluksi kiitollista ja myötämielistä suhtautumista Saksan miehityshallintoon.

Virolaisten virheelliset, Saksaan liittyneet tiedot ja tulkinnat koskivat myös virolaisten ja saksalaisten välistä suhdetta. Virolaiset olettivat, että yhteistyö neuvost armeijan karkottamisessa Viron alueelta kesällä 1941 oli luonut myös saksalaisten mieliin käsityksen tasa-arvoisesta suhteesta. Sen pohjalta virolaiset odottivat tasa-arvoista kohtelua, mutta joutuivat siinä pettymään. Misinformatiiviset lähtökohdat vaikuttivat myös virolaisten käsityksiin Viron Itsehallinnon luonteesta. Viron Itsehallinnon oletettiin olevan eräänlainen Viron uusi hallitus, joka olisi tasavertainen kumppani Saksan miehityshallinnon kanssa, kun päätettiin ajankohtaisista ja Viron tulevaisuuteen liittyvistä asioista. Käsitys muuttui sodan kuluessa, kun todellisuus ei vastannut virolaisten toiveita.

Virolaisten toiveet siitä, että he voisivat itse vaikuttaa olennaisen merkittävästi kohtaloonsa suursodan pyörteissä, synnytti sen suuntaisia huhuja. Yhteistä huhuille oli, että länsiliittoutuneiden oletettiin olevan hyvin kiinnostuneita Viron itsenäisyy-

den palauttamisesta. Oletettiin, että teema olisi keskeisesti esillä liittoutuneiden välisissä neuvotteluissa ja että niihin saattoivat jopa osallistua Viron itsenäisyyden ajan johtohahmot. Vaihtoehtoisesti virolaiset pitivät yllä huhuja, joiden mukaan Viro voisi päästä Suomen suojelukseen. Huhut heijastivat lähes kaikkien virolaisten yhteistä toivetta paluusta sotaa edeltäneisiin rauhan ja hyvinvoinnin olosuhteisiin, jolloin virolaiset pystyivät päättämään omasta kohtalostaan.

Summary: Misinformation in German-occupied Estonia in 1941–1944

Inaccurate data and rumours circulating in German-occupied Estonia between 1941 and 1944 can be analysed based on partially preserved data from the German Security Police. Previous scholars who have focused on wartime propaganda and occupation have dealt with the subject to some extent, but specialized research on the issue has been lacking so far. Concerning the misinformation in Estonia, four broad themes can be distinguished, which were of constant importance to Estonians and Germans working in Estonia and which also had a significant impact on their interaction. Grouped by perspective, these themes were 1) German perceptions of Estonia and Estonians, 2) Estonian perceptions of Germany and Germans, 3) Estonian perceptions of themselves, and 4) Estonian perceptions of other countries that were important to them.

If the misconceptions among the Germans are summed up, they concerned the Estonians' supposed attitude towards the legitimacy of the German occupation regime and their knowledge of social conditions during Estonia's independence. The Germans overestimated the gratitude felt by the Estonians for freeing their country from Soviet occupation. The occupation regime assumed that the Estonians understood that German dominance in Estonia was inevitable and that Estonia's full independence was no longer possible. The occupying power was also not sufficiently acquainted with the economic and political conditions and the way of thinking of Estonians during the period of Estonian independence. Because of the Germans' incomplete information, their promises for a better future did not convince the Estonian public, and Germany failed to maintain the initially grateful and sympathetic attitude of the Estonians towards the occupation regime.

The incorrect information and interpretations about the Estonians toward Germany also influenced the relationship between the Estonians and the Germans. The Estonians assumed that cooperation in the expulsion of the Soviet army from Estonian territory in the summer of 1941 had created a sense of equality in the minds of the Germans. On that basis, Estonians expected equal treatment but were disappointed. Misinformation from the start also influenced Estonians' perceptions of the nature of Estonian self-government. The Estonian self-government was assumed to be a kind of new Estonian government, which would be an equal partner with the German occupation administration when deciding current and future issues in Estonia. The perception changed during the war, when the reality did not meet the wishes of the Estonians.

The hopes of the Estonians that they themselves could have a significant influence on their fate in the turmoil of the World War gave rise to rumours in that direction. Common to the rumours was that the Western Allies were supposed to be very interested in restoring Estonia's independence. It was assumed that the theme would play a central role in the negotiations between the Allies and that leading figures from the time of Estonian independence could even

participate in them. Alternatively, Estonians maintained rumours that their country could come under Finnish protection. The rumours reflected the common desire of almost all Estonians to return to the pre-war conditions of peace and prosperity, allowing the populace to decide its own destiny.